

"החדש מתימן"

משיחיות ולאומיות בראי הלבנון

רוני באר-מרקס

בשנות קיומו מעלה כי עיתון זה נתן מקום לתופעות, להתרחשויות ולמהלכים הקשורים ביהודי תימן ועורר את דעת הקהל לעשות להצלחה ולשיקומה. העניין שגילה העיתון ביהודי תימן היה מקיף ותכוף יותר מכל כתב עת אחר. אפילו המגיד, שעסק רבות בקורותיהם של נידחי ישראל, הקצה ליהודי תימן מקום שולי בהשוואה למקום שהקדיש להם הלבנון.⁵

סקרנות אינטלקטואלית וזיקה אישית

מה עמד ברקע העיסוק האינטנסיבי של מו"ל הלבנון בקורותיהם של יהודי תימן? נראה כי בראש ובראשונה פעלה כאן סקרנות אינטלקטואלית שהושפעה אולי מזיקה אישית. בשנת 1859 ביקר בתימן השד"ר הירושלמי יעקב ספיר.⁶ ספיר, תלמיד חכם, סופר וחוקר, ולימים מבכירי הכותבים בהלבנון, היה אביה של אשתו של ברי"ל. הוא הגיע לתימן באקראי, בנסיעה ממצרים להודו בשליחות יהודי ירושלים כשד"ר לארצות המזרח.⁷ בעקבות ביקורו שם כתב את הספר **אבן ספיר**,⁸ ובו תיאר את אורחות חייהם, את מנהגיהם, את אמונותיהם ואת תרבותם של יהודי תימן והניח את התשתית למחקר אתנוגרפי של יהדות זו. הספר, שחלקו הראשון ראה אור בשנת 1866, עורר עניין רב בקרב קוראים יהודים ושאינם יהודים.⁹ במרוצת אותה שנה העלה ספיר על הכתב את **בית עזר**, החלק השני של הספר, וברי"ל, שעיתונו הופיע באותה עת בפריס, הדפיס אותה כסדרת מאמרים.¹⁰ לפרסום זה הוא צירף את המלצתו של הפילוסוף והחוקר הצרפתי ארנסט רנן וגם דברים משלו על תרומתו המדעית של החיבור ועל חשיבותו.¹¹

לצד העניין האינטלקטואלי, פעל כאן גם מרכיב כלכלי. הכרך הראשון של הספר יצא במסגרת חברת מקיצי נרדמים, מפעל להדפסת ספרות עברית בראשותו של אליעזר ליפמן, עורך המגיד. כשראה ברי"ל כי הספר זוכה להצלחה היה לו, מטבע הדברים, עניין למשוך קוראים נוספים אליו ולהגדיל את מכירות הלבנון. הסכסוך הכספי שהתפתח בין זילברמן לספיר על ההכנסות מהספר יכול לתמוך בהנחה זו.¹² ואולם, הסקרנות והעניין נותרו בעינם גם כשהמרכיב האישי נעדר. בעקבות ההד הצרפתי שעורר מחקריו של ספיר, פנו אליו חברי האקדמיה הצרפתית וביקשו ממנו לצאת למסע נוסף לתימן, אלא שספיר

מתחת לשם העיתון הירושלמי הלבנון התנוססה כותרת המשנה: "מבשר שלום ירושלים משמיע חדשות מארץ הקדושה בכללה מודיע נעלמות מארץ סוריה וארץ תימן ומדינות הודו". משפט זה ביטא את עולם התוכן ואת סדר היום של הלבנון בשנתו הראשונה. במרוצת שלושים השנים שבהן ראה אור, עבר העיתון תהפוכות אחדות. הוא נסגר בשנת 1864, שנה לאחר ייסודו, בהוראת השלטונות העות'מאניים, ויחיאל ברי"ל, אחד משלושת המייסדים והעורכים שלו, נדד אתו לפריס.¹ הוא נסגר שוב בשנת 1870, בעת מלחמת פרוסיה-צרפת, בגלל הסיטואציה שיצרה המלחמה. ברי"ל חידש את הופעת העיתון כעבור שנה במיניץ. שם נדפס הלבנון במערכת *Der Israelit*, ביטאונה של היהדות הנאו-אורתודוקסית הגרמנית, ושימש רוב הזמן שופרה של האורתודוקסיה ברוסיה עד לשנת 1883.² גם בתקופה זו, שעה שענייניה של האורתודוקסיה המתגבשת ברוסיה עמדו על סדר יומו, הוסיף הלבנון וגילה עניין בקיבוצים יהודיים נידחים ובקהילות נעלמות. הוא המשיך לפרסם ידיעות שבמרכזן קורותיהם של יהודי איראן, מצבה של עדת ביתא ישראל שבאיתופיה וגורלו של הקיבוץ היהודי שבתימן, ומאמרים וגילויי דעת הוקדשו לליבון סוגיות הנוגעות למצבם הפיזי והרוחני.³

העניין שגילה הלבנון בקורותיהם של אחים רחוקים לא צריך לכאורה לעורר פליאה. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, הייתה העיתונות היהודית בבחינת ספירה ציבורית-זירה פוליטית או כיכר העיר. הגיעו אליה ידיעות מקהילות מבודדות, והיא אפשרה לקיבוצים יהודים מרוחקים להיפגש מעל דפיה. העיתונות מילאה תפקיד בעל חשיבות רבה לאומה שלא היו לה מדינה משלה וגם לא ארגון מדיני, ונטלה חלק בהתליך שבו קהילה דתית טרום מודרנית דימתה את עצמה ללאום.⁴ ואולם, נשאלת השאלה אם העניין שגילה כתב העת האורתודוקסי הלבנון בקיבוצים יהודיים נידחים היה חלק ממגמה זו, ואם הזיקה שטיפח ביחס לאחים רחוקים הייתה אף היא בעלת מאפיינים של זהות לאומית מודרנית.

כדי להשיב על שאלה זו אני מבקשת להתמקד ביחסו של הלבנון לקיבוץ יהודי אחד, הקיבוץ היהודי בתימן, וללמוד ממקרה מבחן זה על טיב הזיקה ועל המוטיבציה שהניעה אותו. עיון בגיליונות הלבנון

בקשות הסיוע שהופנו אליה ונתן מקום לדיווחיה על טיפולה במצוקתו של הקיבוץ היהודי בתימן, כמו גם בקיבוצים יהודיים אחרים.²² אין זה המקום לבחון את ההישגים הממשיים שאליהם הגיע **הלבנון**. אפשר רק להעריך, על בסיס ריבוי הפניות, כי לא עלה בידו להביא לשיפור ניכר במצבם של יהודי תימן.²³ עם זאת, חשיפת ההתפתחויות בתימן הביאה להגברת המודעות למצבם של יהודיה.²⁴ **הלבנון**, יותר מכל עיתון עברי אחר, תרם אפוא להעלאת שאלת גורלם של יהודי תימן על סדר היום הציבורי. גם אם לא רשם הישגים של ממש, הרי שתרומתו הייתה בעצם העמקת הקשר והמחויבות ההדדית. אף שהעמיד כלי מודרני, עיתון, לטובת המטרה ואף שביקש להסתייע בארגון מודרני, כ"ח, הרי שטיב הקשר שטיפח ואופי המחויבות שביסס היו מסורתיים – דאגה לאחים לדת. לא ניכר בדרכו או בהתבטאויותיו כל רמז לזיקה או לסולידריות על בסיס אתני, תרבותי וודאי לא לאומי.

התסיסה המשיחית

בצד הסקרנות המדעית והסולידריות המסורתית נראה שיש לתת את הדעת לגורם נוסף שעמד ברקע העניין המיוחד שגילה **הלבנון** ביהודי תימן: התסיסה המשיחית שפשטה בקרב ציבור יהודי זה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. הקיבוץ היהודי בתימן נודע כמשיחי עוד מתקופתו של הרמב"ם, וחישובי קצים ותקוות לגאולה מילאו תפקיד חסר תקדים בכל שטחי חייו.²⁵ במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה הגיעו הציפיות המשיחיות לשיאן. בשנת 1861 הופיע בצנעא יהודי בשם שוכר כחיל, שטען כי מלאך אלוהים נגלה אליו בחלום. לדבריו, מלאך זה הנחה אותו לחיות חיי סיגופים ולעורר את הציבור היהודי לתפילה ולתשובה כיוון שהגאולה קרובה לבוא. הופעתו של כחיל עוררה התרגשות רבה בקרב יהודים ומוסלמים כאחד.²⁶ אולם בקיץ 1865 הוא נהרג בידי מתנקשים שפעלו בשליחות האמאם ומאמיניו שסיירו לקבל את הדין ציפו להופעתו המחודשת.²⁷ ואמנם, בסוף שנת 1867 הופיע בתימן אדם שהכריז כי הוא שוכר כחיל, הטוען המשיחי, שמת שנתיים קודם לכן. שוכר כחיל השני היה פעיל ונמרץ מקודמו והצליח ללבות את התקווה שימות המשיח קרובים וכי על היהודים להאיץ את הגאולה. הוא שלח איגרות לראשי הקהילות היהודיות בתימן ולעסקנים יהודים בעזן, בבומביי, בכלכותה, בירושלים ובצפת, וקרא לעשות תשובה. הוא הורה ללמוד תורה, ובפרט את ספר הזוהר, לומר תהלים, להקפיד על שמירת שבת ולהנהיג מתן צדקה במתכונת של תשלום מעשר. כל זאת כאמצעי לקירובם של ימות המשיח.²⁸

התנועה המשיחית בראשותם של שוכר כחיל הראשון והשני זכתה לפופולריות רבה ונהנתה מהסכמה, גם אם בשתיקה, של ההנהגה הרבנית בתימן. היות שכחיל לא הכריז על עצמו באופן ישיר כעל משיח, לא מצאו רבני תימן פסול בקריאתו לחזור בתשובה, שהרי עצם התשובה יש בה כדי לקרב את הגאולה, ולא עמדו בדרכו. היעדר התנגדות מטעמו של הממסד הרבני, יחד עם אסרטיביות שיוקית של כחיל, סייעו להתפשטותה של התנועה.²⁹

למרות היאחזותה של תנועה משיחית זו בקרב יהודי תימן ואף על פי שהשפעתה חרגה מגבולות ארצם, כמעט שלא נמצא לה הד בעיתונות העברית של הזמן. מלבד שני גילויי דעת בהמגיד,³⁰ ושני אזכורים בעברי אנוכי,³¹ העיתון המשכילי שראה אור בברודי,³² לא נתנו לה עורכי העיתונים העבריים ביטוי. יתרה מזאת, בשנת 1874

ר' יעקב ספיר

סירב. יוסף הלוי, ששב ממסעו לאתיופיה, נמצא ראוי ויצא למילוי המשימה בתימן.³³ מטרת שליחותו הייתה לגלות כתובות שמיות עתיקות ולהעתיקן.³⁴ ברי"ל מצא עניין רב בשליחות זו וסיקר את מהלכה.³⁵ הוא עקב אחר תגליותיו של הלוי ופרסם את הדיווחים ששלח מעדן על תולדותיה של הקהילה היהודית במקום, דיווחים שהתבססו על ניתוח כתובות ועל פענוח תאריכים שנחקקו על גבי מצבות בבית הקברות היהודי במקום.³⁶ הסקרנות ביחס לממצאיו של הלוי נמשכה גם עם שובו מן המסע. ברי"ל ביקש לפרסם בהלבנון את עיקרי מחקרו שראה אור בצרפתית, "אשר היה לתועלת גדולה למדע הגעוגראפיע".³⁷ ואולם, למורת רוחו של ברי"ל, הלוי סירב.

מחויבות כלפי אחים במצוקה

בצד העניין המדעי שגילה מ"ל **הלבנון** בקורותיהם של יהודי תימן הניעה אותו גם תחושת אחריות ומחויבות לאחים רחוקים הנתונים במצוקה. כל גילוי של שנאת ישראל ואנטישמיות שהובא לידיעתו קיבלו ביטוי מעל דפי העיתון, כמו גם ידיעות על התדרדרות הביטחון האישי, על אסונות טבע וכן תופעות חברתיות תרבותיות ורוחניות שנתפסו כמסכנות את רציפותם של החיים היהודיים ואת המשכייתם.³⁸ הוא פרסם מכתבים פרי עטם של בני תימן המשוועים לעזרה,³⁹ והעמיד עצמו לטובת ארגון וגיוס מגביות ולהפעלת ערוצי פעילות דיפלומטית.⁴⁰ לצד הפעילות השתדלנית והפוליטית שניהל מעל גיליונות העיתון, פעל ברי"ל גם בערוצים ישירים להטבת מצבם של יהודי תימן. הוא התכתב עם מנהיגי הארגונים היהודיים במערב ובפרט עם ראשי חברת כל ישראל חברים (כ"ח), ועדכן את קוראי העיתון על הישגיה של התכתבות זו.⁴¹ **הלבנון** אפשר לכ"ח להגיב באמצעות העיתון על כל

כאמצעי לקידום מכירות של הלבנון.³⁵ יש להניח שבטענה זו יש יותר מקורטוב של אמת. בדברי תגובה שניסח ברי"ל על ביקורת שהפנה כלפיו מו"ל המגיד, הוא כתב: "בראותו את הספורים על אדות התימני בשערי הלבנון, עבר עליו רוח קנאה, קנאת בצע, כי חשב אשר בהספורים האלה אקנה לי לב קוראים רבים".³⁶ ואכן, יש מקום להניח כי פרשה דרמטית זו עוררה את סקרנותו של הציבור והביאה לזינוק במכירות העיתון. חיזוק לכך נמצא לנו גם בספר הזיכרונות של הסופר והעיתונאי אליעזר אליהו פרידמן, המתאר את ההד הציבורי שהיה לפרסומי הלבנון: "בימים ההם היה רעש גדול בכל ארץ זאמוט. בערים אשר נתקבלו גליונות ה'לבנון' נתפרסמה ידיעה על אודות ביאת המשח. איש

הופיע בהשחר תרגום עברי חדש לאגרת תימן לרמב"ם בלוויית הקדמה, הערות ואחרית דבר.³⁷ הציבור סקר תנועות משיחיות ביהדות ככלל ובקרב יהודי תימן בפרט, אך לא הזכיר את התנועה האמורה, אף שהופיעה רק שנים ספורות קודם לכן. בניגוד למגמתם של כלל העיתונים להשתיק את התופעה שעלולה הייתה, כפי שטען מו"ל המגיד, "להגדיל צרות אחינו האומללים",³⁸ הלבנון חזר ונדרש לה והיא תפסה נתח נכבד מכלל עיסוק ביהדות תימן. להלן אבקש לבחון מה הייתה השקפתו ביחס לתופעה זו ומה הייתה תכלית הדיון בה. לדעתו של גדעון קרץ שימשה פרשה סנסציונית זו את ברי"ל גם

ופתאים,⁵⁰ עשויה להתפתח וללכת שבי אחרי מגמות של משיחיות אקטיבית המטופחות ומופצות בידי צדיקים או רבנים. **הלבנון** ביקש אפוא לשרש כל יסוד של תסיסה משיחית שעשויה הייתה לקנות לה נפשות בקרב הקיבוץ היהודי האשכנזי.⁵¹ הרקע לדאגה זו הייתה המציאות החברתית, הדתית והפוליטית של אותם ימים. רעיונות של לאומיות משיחית החלו לפעם בקרב החברה היהודית והתרחשויות פוליטיות הנוגעות לעתידו של העם היהודי ולעתידה של ארץ ישראל ניסרו בחלל האוויר.⁵² רבנים לקחו חלק בחישובי קצים והוגים נערכו לקראת ראשיתה של הגאולה. **הלבנון** אמנם התנהל כבמה חופשית ונתן מקום לרעיונות של משיחיות מעשית, כגון אלה שיצאו מבית מדרשם של הרב קאלישר⁵³ והרב אלקלעי.⁵⁴ אולם בו בזמן הוא הסתייג מיוזמתם לקירוב הגאולה בדרך הטבע, וביקש לחזק את התפיסה האמונית המצפה לסיוע מהשמים והשוללת רעיונות ומעשים התובעים יוזמה אנושית בהבאת הגאולה.⁵⁵

סולידריות כלל יהודית וקונפליקט מקומי

פרשת המשיח התימני הייתה מקרה מבחן קיצוני למעורבות אנושית בתהליך הגאולה. פרשה זו אפשרה למו"ל **הלבנון** לבטא באופן חריף את עמדתו הנחרצת נגד גילוייה של משיחיות אקטיבית הפורצת גדר ומאבדת שליטה ונגד התערבות אנושית בתהליך הגאולה ובדחיקת הקץ. באמצעותה הוא יכול היה לפרסם באופן שאינו משתמע לשתי פנים דברי ביקורת על הרבנים קאלישר ואלקלעי אף שמפאת מעמדם התורני וחשיבותם הציבורית נאלץ רק לרמוז עליהם: חשש שתסיסה משיחית ותקווה לגאולה קרובה עלולות להתפתח למשיחיות שקר,⁵⁶ שאין מקום לחידוש הקרבת הקורבנות כאמצעי לקירוב הגאולה,⁵⁷ שאין לפעול לחידוש מצוות המעשר,⁵⁸ שחישובי קיצין עלולים להיות בעלי השלכות שליליות,⁵⁹ ובכלל שימות המשיח והגאולה אינם עניין הנוגע להווה, אלא לעתיד מופשט.⁶⁰ דברי ביקורת אלה, שכוונו לאמתו של דבר נגד הרבנים קאלישר ואלקלעי שהיו שייכים למרחב התרבותי והדתי של ברי"ל, יכלו להתנסח באופן חריף וחד משמעי כשהם נאמרו נגד דמות מרוחקת ואקזוטית כמו שוכר כחיל.

פרשת המשיח התימני עוררה, אפוא, את תשומת לבו וענייניו של **הלבנון** לא רק מתוך סקרנות ועניין באוריינטליזם או בשל דאגה לנידחי ישראל הנתונים במצוקה. פרשה זו ריתקה אותו מכיוון שהיא הציבה לפני הציבור האורתודוקסי, שעבורו הוא שימש כלי מבטא, מעין מראה שדרכה אפשר היה להתבונן בתוצאותיה הרוחניות האסון של משיחיות מעשית וגאולה מעשה ידי אדם. יותר מאשר דאגה לתמימותם של יהודי תימן וביקורת על דרכם היה כאן ביטוי לדאגה ולביקורת פנימית על מגמות בקרב האורתודוקסיה המזרח אירופית ושלוחותיה בארץ ישראל, ויותר מאשר ביטוי לסולידריות כלל יהודית היה פה ביטוי לקונפליקט מקומי.

הערות

* מאמר זה מבוסס על הרצאה שנישאה ביום עיון מטעם יד יצחק בן-צבי, "עיתונות ולאומיות בארץ ישראל", לציון 150 שנה להוצאת העיתון הראשון בארץ ישראל, **הלבנון**, ירושלים, בכ"א סיוון תשע"ג (30.5.2013).

1 ראו: ש' הלוי, **הספרים העבריים שנדפסו בירושלים**, ירושלים תשכ"ג, עמ' 13-15. הרישיון להוצאת העיתון ניתן לו אף שלא היה אזרח צרפתי הודות לסוחר יהודי בפריס שחתם במקומו על הבקשה. ראו בעניין זה: גדעון קוז,

יהודי מארץ תימן בא להתנבא, כי הגיע 'הקץ' ובימים הקרובים יבוא משיח, יגאל את ישראל ויוביל אותם לארץ ישראל [...] הידיעה הזאת [...] הרעישה את הלבבות. רבים החלו לשפר את מעשיהם, להתענות ביום השני והחמישי, 'לאמר' תהלים והידוע ספר – להגות בתורה".³⁷ ואולם יש לשאול: האם רק אינטרס כלכלי שיווקי הניע את ברי"ל או שמא הייתה כאן גם מוטיבציה מסוג אחר? ואם כן, מהי? ומהו המסר שביקש להעביר לקהל קוראיו באמצעות פרסום גילוייה של התנועה המשיחית בתימן? כדי לענות על שאלה זו, נבקש לשחזר את אופן סיקור התופעה מעל דפי **הלבנון**.

הד ראשון לתנועה המשיחית שהופיעה בתימן נמצא בסדרת מאמריו של ספיר "בית עדן": "בעיר הגדולה ק"ק [קהילת קודש] צנעא, קם איש אחד לבשר על הגאולה ועל תמורת הזמן האיש הזה נקרא בשמו מארי שוכר אלכחול", כך כתב ספיר ותיאר את דרכו ואת היקף ועומק השפעתו. ספיר לא נמנע מלגלות את הסתייגותו ממשחיות מתעתעת זו: "אנחנו פה, כה נעמוד על גבעת המצפה ובצפיותנו נצפה להמבשר האמתי".³⁸

ידיעה זו, הנוגעת לכחיל הראשון, הייתה ירייה בודדת באוויר. כעבור שלוש שנים, בעקבות הופעתו של שוכר כחיל השני, פרסם **הלבנון** שבוע אחר שבוע ידיעות על הפרשה.³⁹ **הלבנון** יצר דרמה סביב פרשת המשיח התימני. מצד אחד הוא גילה ספקנות ופקפק במהימנותו,⁴⁰ אך מצד שני עורר בקוראיו מתח וצפייה באמצעות המסר כי מדובר בעניין בעל חשיבות, שיש לבחון אותו היטב לפני שמטילים בו ספק. הוא פרסם סקירה של ספיר על הנעשה בתימן והציג מכתבים המעידים על הטלטלה שאחזה בציבור ובמנהיגיו עם התגלותו של שוכר כחיל. לא זו בלבד, אלא שהוא הציג אף את איגרותיו של כחיל עצמו.⁴¹ בו בזמן הוא חזר והדגיש כי עצם פרסום הדיווחים אינו מעיד על יחסו לתופעה, וכי עמדתו כלפיה תתברר בהמשך.⁴² ואכן, מקץ חודשים ספורים פרסם ברי"ל מאמר מקיף ובו קבע כי לאור בחינת הפרשה ולאחר שהפך בה לפני ולפנים, הוא יכול לקבוע כי אין ממש בדברי אותו האיש מתימן.⁴³

מדוע, אם כן, מצא לנכון לעסוק בפרשה זו? מדוע התחקה אחרי המשיח התימני? לשיטתו של ברי"ל נדרשו פרסום התנועה המשיחית, חשיפת פרטיה ודיון עומק במהותה כדי לבסס בקרב הציבור היהודי באירופה את דבר שקרייתה, דבר שיוכל לסייע לעקירתה מלבם של יהודי תימן.⁴⁴ לתפיסתו, השתקת התופעה לא הייתה תורמת לבליתמה אלא דווקא מלבה אותה ומעצימה את התפשטותה: "ואף אם סגרתו שערי הלבנון לפני הספורים מתימן, היה מדובר בהם ברבים [...] ואם הייתי מחריש ולא דברתי דבר על אודותו, ידעתי כי רבים וכן שלמים מבלעדי התימנים זנו אחריו".⁴⁵ ברקע לנחרצות הטיפול בעניין עמד זיכרון התסיסה המשיחית בקרב יהודי תימן במאה השתיים-עשרה, עת הרמב"ם פעל לנטרולה, וזיכרון התנועה השבתאית, שהדיה והשלכותיה הוסיפו לאיים על הציבור היהודי, למרות מרחק השנים.⁴⁶

הדיון במשיח התימני נעשה, אם כן, תוך התבוננות ביהודי תימן ומדאגה לגורלו הפיזי והרוחני של קיבוץ יהודי מרוחק ופגיע זה.⁴⁷ אולם לא רק משום כך. בצד הדאגה לאחים הנידחים בתימן פעל ברי"ל גם תוך התבוננות פנימה אל יהדות אירופה ואל שלוחותיה בארץ ישראל,⁴⁸ וחשש לגורלן של קהילות אלה, לא פחות מאשר מתוך החשש לגורלה של יהדות תימן עצמה.⁴⁹ החשש היה שגם יהדות אשכנז, על אף היותה שכלתנית ונאורה, בניגוד לדימויים של יהודי תימן כתמימים

- 20 על תפקידו של העיתון ביצירת קשר בין יהודי תימן לחברת כי"ח שבפריס, ראו: ח' מזרחי, "תימן", שם, 9, גל' 1, 28.8.1872; הערת המו"ל, "תימן". על ניסיון לרתום את "גדולי ישראל אשר בלאנדאן", ראו: ללא שם, "אזיע – עדן", שם, 10, גל' 3, 3.9.1873.
- 21 המו"ל, "חדשות שונות", שם, 9, גל' 3, 12.9.1872.
- 22 ראו למשל: "חדשות שונות", שם, 9, גל' 43, 25.9.1873; "חדשות שהגיעו לחברת כל ישראל חברים", שם, 10, גל' 4, 10.9.1873; "מועתק מכה"ע חכ"ח, תימן", שם, 12, גל' 32, 22.3.1876.
- 23 ראו בהקשר זה דברי נרסס לון, מזכיר חברת כי"ח, שכתב כי "לא בכל עת עשתה השתדלות החברה פרי ישוה לה". המו"ל, "חדשות שונות", שם.
- 24 ראו בהקשר זה דברי המו"ל: "קוראי הלבנון יזכרו כי בשנת 1873 כאשר נלכדה ארץ תימן לפני חיל השולטאן עוררנו את אחינו בקאנסטאטינאפול כי יבחרו מהם רב אחד היודע שפת טורקי וישלחוהו לצנעא לשבת שם להיות לפה להיהודים בתימן לפני פחות השולטאן [...] הודות לה" כי דברי הלבנון נשמעו בעתם ורבי קאנסטאטינאפול ועמהם רבני ירושלים בחרו את הרב ח"ר יצחק שאול [...] מושיעם ומגינם". "היהודים בתימן", הלבנון, 15, גל' 13.6.1879, 44.
- 25 יערי, "תנועות משיחיות בתימן", בתוך: י' טובי (עורך), יהודי תימן בעת החדשה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 90-110; ב"צ עראקי קלורמן, משיחיות ומשיחיים: יהודי תימן במאה הי"ט, תל-אביב 1995, עמ' 13 (להלן: עראקי קלורמן, משיחיות).
- 26 ראו דבריו של ספיר: "עד שכל ארץ תימן יהודים וישמעאלים מאמינים בו ונופלים לפניו על פניהם". יעקב ספיר, "חדש מתימן יבוא", הלבנון, 6, גל' 21, 27.5.1869; ראו גם: הנ"ל, "בית עדן", הלבנון, 3, גל' 12, 14.6.1866 (להלן: ספיר, "בית עדן").
- 27 עראקי קלורמן, משיחיות, עמ' 80-81; י' ניני, "שוכר כוחיל השני וחזונו המשיחי", בתוך: צ' אנקורי וש' סימנסון (עורכים), מיכאל: מאסף לתולדות היהודים בתפוצות, תל-אביב, תשמ"ב, עמ' רע"ה.
- 28 עראקי קלורמן, שם, עמ' 85-90; על הנהגותיו: י' ספיר, "חדש מתימן יבא", הלבנון, 6, גל' 26, 1.7.1869.
- 29 עראקי קלורמן, שם, עמ' 99-103.
- 30 ד' גורדון, "דבר בעתו: ע"ד היעוד הלאומי של האומה הישראלית", המגיד, 13, גל' 33, 25.8.1869 (להלן: גורדון, "דבר בעתו"); ח"י הכהן, "אזיען", המגיד, 18, גל' 3, 13.1.1874.
- 31 אב"ן צב"י, "עסטרייך", עברי אנוכי, 6, גל' 3, 15.10.1869; המו"ל, "המתעתע בתימן", עברי אנוכי, 6, גל' 7, 7.1.1870.
- 32 העיתון עברי אנוכי יצא לאור בין השנים 1865-1890, תחילה בעריכתו של ברוך ורבר ולאחר מכן בעריכתו של יעקב ורבר.
- 33 ד' האלוב, "אגרת תימן", השחר, 5, תרל"ד.
- 34 גורדון, "דבר בעתו".
- 35 Kouts, La naissance, p. 151
- 36 י' ברי"ל, "ד"ג מראשו מסריח", הלבנון, 6, גל' 35, 2.9.1869 (להלן: ברי"ל, "ד"ג מסריח מראשו").
- 37 א"א פרידמן, ספר הזכרונות, תל-אביב תרפ"ו, עמ' 55.
- 38 ספיר, "בית עדן". ראו דיון בפרשה זו בספרו של גרבר, אנו או ספירי הקודש, עמ' 43-47.
- 39 מתוך כארבעים אזכורים של יהודי תימן, 24 הוקדשו לפרשה זו.
- 40 ראו: "חשבנו אותו למתעתע ונביא אולי". ספיר, "חדש מתימן יבא", הלבנון, 6, גל' 21, 27.5.1869.
- 41 ראו למשל: ספיר, "חדש מתימן יבא", הלבנון, 6, גל' 29, 22.7.1869; המו"ל, "חדש מתימן יבא: נוסח המכתב ששלח יאודה בר שלום לעיר עדן יע"א", שם, 6, גל' 34, 26.8.1869; י' ברי"ל, "החדש מתימן", שם, 7, גל' 18, 26.5.1870.
- 42 י' ספיר, "חדש מתימן יבא", שם, 6, גל' 21, 27.5.1869; שם, גל' 26, 1.7.1869.
- "תיק הלבנון", בתוך: גדעון קוץ, מעריכים ומכתבי עתים: עיונים בתולדות העיתונות העברית והיהודית, תל-אביב 1999, עמ' 13.
- 2 בשנת 1886 הופיע הלבנון בלונדון למשך חודשים ספורים. הופעתו נפסקה עם פטירתו הפתאומית של ברי"ל. על הלבנון כביטאונה של האורתודוקסיה ברוסיה, ראו: ר' באר-מרקס, בין הסתגרות להסתגלות: כתב העת "הלבנון" והתמודדותה של החברה האורתודוקסית במזרח אירופה עם אתגרי המודרנה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2011, שם, עמ' 220-246.
- 4 על השפעתה הלאומית המלכדת של העיתונות היהודית, ראו: ב"צ דינור, "הזמנים החדשים בתולדות ישראל", אבחנתם, מהותם ודמותם", בתוך: הנ"ל, במפנה הדורות, ירושלים תשל"ב, עמ' 37; י' ברטל, "מקהל" לקהילת קוראים", בתוך: א' סופר, אין לפלפל: עיתון "הצפירה" והמודרניזציה של השיח החברתי הפוליטי, ירושלים 2007, עמ' ט-יג; בנדיקט אנדרסון, קהיליות מדומיינות, תל-אביב 2000, עמ' 55-68; א' גלנר, לאומים ולאומיות, תל אביב 1994, עמ' 162. על העיתונות היהודית כספירה ציבורית, ועל תפקידיה כתחליף למוסדות מדיניים ביהדות, ראו: G. Kouts, La naissance de la presse hébraïque moderne, Paris, 1993, p.17-18, 27-30 (להלן: Kouts, La naissance); Ibid., "Jewish Media and Communication in the Modern Age", in: P. S., J. Peck, R. T. Craig and J. P. Jackson (eds.), The Handbook of Communications History, New York 2013, p.453-466
- 5 ראו למשל ח"י הכהן, "אזיען", המגיד, 18, גל' 3, 13.1.1874; "ענגלאנד", שם, 20, גל' 34, 30.8.1876; פ"ח מזרחי, "אפריקא", שם, 26, גל' 4, 25.1.1882.
- 6 על דמותו של יעקב ספיר, ראו: נ' גרבר, אנו או ספירי הקודש שבידינו? הגילוי התרבותי של יהודי תימן, ירושלים תשע"ג, בעיקר עמ' 28-51 (להלן: גרבר, אנו או ספירי הקודש).
- 7 שם, עמ' 32.
- 8 י' ספיר, אבן ספיר, כרך ראשון, ליק, תרכ"ו; כרך שני, מיינץ, תרל"ד (להלן: ספיר, אבן ספיר).
- 9 ראו דברי ספיר: "זה שנה תמימה כבר נתפשט ה"ס הזה בכל המדינות ונכתב בכל מ"ע לב"י בכל הלשונות וכולם העתיקו ממנו מלים רבים", בתוך: י' ספיר (סל"ה), "על דבר שתי הגהות התפלה בספירי אבן ספיר", הלבנון, 5, גל' 2, 8.1.1868, עמ' 20; "ולא בא ספר מסעות כמוהו בספירי ישראל", הכרמל, [המדור] המצפה, [מוסף] השרון, 6, גל' 33, כ"ב אדר א' תרכ"ו. וראו על כך: י"י ריבלין, "ר' יעקב ספיר (תקפ"ב-תרמ"ה)", מאזניים, יא, א-ב (ת"ש-תש"א), עמ' 74-81, 385-399 (להלן: ריבלין, "ספיר").
- 10 י' ספיר, "בית עדן", הלבנון, 3, גל' 4-1, 16.2.1866-5.1.1866; 7-12, 14.6.1866-29.3.1866.
- 11 "תוכו רצון ענינים יקרים, מחד"ת [מחידושי תורה] ודברי מדע וחדשות אשר לא שמענום עד כה". הערת המו"ל, "פראנק רייך", הלבנון, 3, גל' 21, 2.11.1866.
- 12 על סכסוך זה, ראו: יעקב ספיר (סל"ה), "על דבר שתי הגהות התפלה בספירי אבן ספיר", כבוד הלבנון, 5, גל' 2, 8.1.1868, עמ' 20-21; ריבלין, "ספיר", עמ' 393. ראו גם: י' הלוי ליפשיץ, ספר זכרון יעקב, כרך ב, קובנה, תרפ"ד-תר"ץ, עמ' 123 בהערה.
- 13 ראו על כך: ספיר, אבן ספיר, כרך שני, עמ' קסב-קסג.
- 14 גרבר, אנו או ספירי הקודש, עמ' 56.
- 15 יחיאל ברי"ל, "צרפת", הלבנון, 6, גל' 39, 11.10.1869.
- 16 י' הלוי, "עדן", שם, 6, גל' 45, 22.11.1869.
- 17 י' ברי"ל, "חדשות שונות", שם, 9, גל' 38, 21.5.1873.
- 18 ראו למשל: "תימן", שם, 9, גל' 4, 18.9.1872.
- 19 מ"ח הלוי, "קול שועת בני תימן", שם, 12, גל' 28, 23.2.1876; הערת המו"ל, "תימן", שם, 9, גל' 1, 28.8.1872 (להלן: הערת המו"ל, "תימן").

- 43 י' ברי"ל, "על דבר החדש מתימן", שם, 6, גל' 30, 29.7.1869.
- 44 שם, שם; וראו גם: "כי לא למען הביא אמונת האיש הזה בלבם הבאתי הספורים האלה, אך למען הוציא האמונה הזאת מלב אחינו אלה אשר הכתה שורש בלבם בטרם באו ספורי אותו האיש בהלבנון, ונודעו להם מפי המכתבים שבאו אליהם מתימן". ברי"ל, "ד"ג מסריח מראשו".
- 45 שם.
- 46 על החשש מתופעת השבתאות: י' ספיר, "אגרת לתימן", הלבנון, 6, גל' 37, 19.9.1869; גל' 38, 4.10.1869 (להלן: ספיר, "אגרת לתימן"). "וחיוב להודיע ברבים כל מעשי האיש תחבולותיו ושגעונותיו, כאשר הי' ההכרח לפרסם מעשי השב"ץ בזמנו [...] ולא לחנם קראנו להתימני: שב"ץ השני". הערת המו"ל, "להרחיק עקשות פה", שם, 9, גל' 2, 4.9.1872.
- 47 "והיה ביום אשר יבא קץ הפלאות, אז יקומו הערבים להשמיד ולהרוג את אחינו האומללים בתימן". י' ברי"ל, "על דבר החדש מתימן", שם, 6, גל' 31, 5.8.1869. ראו גם: "לא עת לחשות עוד אחינו! אחינו, לאכזורים נחשב אם נוחיל לעזור לאחינו התימנים עד העת אשר חרב חדה תהיה מונחת על צוארם". שם; וראו גם: ספיר, "אגרת לתימן".
- 48 הלבנון פעל לבלית המשיחיות בתימן גם בשם רבני ירושלים, שביקשו כי יפיץ את "אגרת לתימן" שחיבר ספיר בהשראת אגרתו של הרמב"ם. שם.
- 49 ראו דברי ברי"ל: "ועל כן, רק לבל נהיה ללעג ולחרפה לשכנינו, לבל תהיה למשל ולשנינה תקותנו הנאמנה, – רק למען הדבר הזה ראוי לנו לתת עינינו ולבנו להוציא מלב אחינו התימנים את האמונה בבן כזיבא הקם בתוכם". י' ברי"ל, "על דבר החדש מתימן", הלבנון, 6, גל' 31, 5.8.1869. וראו גם את דברי ספיר: "הלא הדבר הזה נוגע לכלל הדת והצלחת אומתינו הק' [...] ולטובת הצלת כלל אחב"י". ספיר, "אגרת לתימן", שם, 6, גל' 37, 4.10.1869, 19.9.1869.
- 50 י' ספיר (סל"ה), "מסע האללאנד", הלבנון, 11, גל' 46, 7.7.1875. על דימויים של בני המזרח בידי נוסעים, מבקרים וכובשים מאירופה כבעלי מנטליות ואופי "מזרחי" הניחנים בערמוניות, באי רציונליות, בחוסר ריסון עצמי ובקנאות דתית, תכונות שנתפסו כמנוגדות להתנהגות ה"ראויה", המאפיינת את המערב, ראו בהרחבה בספרו הקלאסי של א' סעיד, אוריניטליזם, תל-אביב 1980.
- 51 י' ספיר (סל"ה), "מסע האללאנד", שם.
- 52 ראו בהקשר זה: י' שלמון, "חברת ישוב ארץ ישראל בפרנקפורט על נהר אודר' ותגובות הציבור המסורתי", בתוך: הנ"ל, דת וציונות עימותים ראשוניים, ירושלים תש"ן, עמ' 44-74 (להלן: שלמון, "חברת ישוב").
- 53 על תפיסתו את התקופה כ"אתחלתא דגאולה", על הקונצפציה המשיחית שיצר ועל המתנתו לגילוייה ולהתגשמותה, ראו: י' כ"ץ, "דמותו ההיסטורית של הרב צבי הירש קאלישר", בתוך: הנ"ל, לאומיות יהודית: מסות ומחקרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 285-307 (להלן: כ"ץ, "קאלישר").
- 54 על חישובי הקץ ועל תפיסתו המשיחית כי אפשר להטות את שנת ההכרעה לטובה ולרעה על פי מעשי בני הדור, ראו: יעקב כ"ץ, "משיחיות ולאומיות במשנתו של הרב יהודה אלקלעי", שם, עמ' 308-356 (להלן: כ"ץ, "אלקלעי").
- 55 המו"ל, "שלום ירושלים", הלבנון, 1, גל' 6, 9.7.1863. על המגמה הקוראת להעדיף את הגאולה הנסית על פני הטבעית ולהימנע מדחיקת הקץ, ראו סדרת המאמרים שהופיעה במסגרת המאמר הראשי: צ"ה הלוי ליפשיץ, "האמת והשלום אהבו", שם, 13, גל' 24, 24.1.1877; גל' 25, 31.1.1877.
- 56 מ' אוריבאך, "תשובה מאהבה", שם, 1, גל' 8, 3.9.1863. ראו על כך: שלמון, "חברת ישוב", עמ' 60.
- 57 הערת המו"ל, "הקדמה למאמרינו דרישת ציון וירושלים", שם, 1, גל' 6, 9.7.1863. על תפיסתו של קאלישר את הקרבת הקרבנות כאמצעי לקירוב הגאולה, ראו: כ"ץ, "קאלישר", עמ' 287. ברי"ל מציג את התנגדותם של רבני ירושלים וכותב נגד הרב קאלישר: "הרבנים הגאונים בירושלים [...] התנגדו, ובצדק, להוראת הרב שהוא אשר הורה כי נוכל להקריב קרבנות אעפ"י שאין בית וכו'". הערת המו"ל, "על דבר השמועה על אדות קניית ארץ ישראל", שם, 13, גל' 11, 25.10.1876. יש לתת את הדעת על כך שבררי"ל נמנע מלקרוא לרב קאלישר בשמו.
- 58 על יוזמתו של הרב אלקלעי לחידוש מצוות המעשר כאמצעי לתקן את צינורות השפע ולבטל את הגזרות הרעות, ראו: כ"ץ, "אלקלעי", עמ' 313.
- 59 א"ל קעלמער, "הערות", הלבנון, 6, גל' 9, 25.2.1869.
- 60 השקפה זו יוצגה בסדרת מאמריו של ספיר שנשאה את השם "הלכתא דמשיחא": יעקב ספיר, "הלכתא למשיחא", שם, 6, גל' 40, 41, 42, 44, 16.11.1869-18.10.1869. ראו גם: "לא אריב את האיש שהוא את ריב הגאון קאלישר נ"י". י' ספיר, "אזיע: מגדל הלבנון צופה פני ירושלים", שם, 6, גל' 1, 1.1.1869.